

Nizami Cəfərovun Azərbaycançılıq görüşləri

Salatın Əhmədova

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Azərbaycan xalqının əsasında "Atropatena-Mada xalqı"nı görməyi "türk etnoslarının Azərbaycan xalqının formalaşmasındakı həlledici rolunu inkar etmək deməkdir ki", bunu da "ciddi metodoloji qüsurdur" - adlandırır: "Azərbaycanın müxtəlif regionlarında təcrid olunmuş İran (eləcə də Qafqaz) mənşəli etnoslar bu günə qədər mövcuddurlarsa, onda türklər kimi (və nə zaman) assimilyasiya etmişlər?.. Atropatena-Mada etnosu, xalqı (daha doğrusu, superetnosu) barədəki nəzəriyyə, görünür, paniranizmin ideologiyasının təzahüründən başqa bir şey deyil. Əgər belə olmasaydı, e.ə. I minillikdə Ön Asiyanın geniş çöllərinə səpələnmiş İran etnoslarının təmərküzləşdiyi yer olaraq məhz Azərbaycanın cənubu seçilməzdi... Həmin cəhdin məlum tarixi faktlara deyil, müasir ideologiyalara, təsəvvürlərə, maraqlara əsaslandığını İ.Əliyevin bu mülahizəsi də ("Biz... Azərbaycan xalqının əcdadları sırasında diyarın yalnız ən qədim sakinlərinin deyil, habelə gəlmə iranidilli madalıların da adını çəkirik. Madalıların bu torpağa gəlişinə qədərki tarix də, müəyyən dərəcədə bizim tariximiz, xalqımızın tarixidir. Hazırda türk dillərindən birində danışan azərbaycanlılar madalıları vasitəsilə Hind-İran, daha geniş miqyasda isə Hind-Avropa aləminə bağlanır, iranlılarla, hindlilərlə, germanlarla, slavyanlarla və başqa xalqlarla qohumluğa yetirlər. Azərbaycanlılar məhz madalıları vasitəsilə İran mədəniyyətinin də varislərinə çevrilir, irandilli xalqlarla birgə bu zəngin aləmə, eposa, Avestaya, zərdüştlük təliminə və bir çox digər tarixi-mədəni dəyərlərə sahiblik hüququ qazanırlar") təsdiq edir, - deyir.

Azərbaycanlıları - Azərbaycan xalqını Avestanın, zərdüştlüyün, ümumiyyətlə, İran mədəniyyətinin, doğrudan da, "zəngin aləm"inin varisi elan etmək onu (Azərbaycan xalqını) həqiqətən mənsub olduğu başqa bir zəngin aləmdən - qədim türk eposundan, hun-türk dövlətçilik ənənələrindən, tanrıçılıq dünya-görüşündən uzaqlaşdırmaq, kökünə, əslinə yadlaşdırmaq məqsədindən irəli gəlir ki, həmin "metodologiya" Azərbaycanda XX əsrin 30-cu illərindən etibarən xüsusi olaraq işlənib hazırlanmış, ardıcıl bir şəkildə həyata keçirilmişdir... Azərbaycan xalqı kutilər, lullubilər, hurrilər, mannalılar, albanlar vasitəsilə Qafqaza, madalıları-atropatenalılar vasitəsilə İrana (ümumən Hind-Avropa), qıpçaqlar, oğuzlar vasitəsilə Türk dünyasına bağlanmalı olsa, onda gərək azərbaycanlıları, bir sıra "azərbaycanşünaslar" kimi, konqlamerat, eklektik bir "xalq", müxtəlif mənşəli etnosların tarixi "ittifaq"ı elan edək. Həmin məntiqə yanaşsaq, ingilislər də, fransızlar da, almanlar da, ruslar da mürəkkəb etnik tərkibə malikdirlər, ümumiyyətlə, dünyada müstəqil etnokulturoloji sistemlər mövcud deyil, etnoslar bir-birinə qarışmışlar...".

"Atropatena-Mada xalqı"nın (eləcə də dilinin!) mövcudluğuna şübhə edən akademik Ə.S. Sumbatzadə bu fikirlərini doğru qiymətləndirir ki, III əsrdə Sasanilər dövləti tərkibinə daxil olana qədər Atropatena müxtəlif dillərdə danışan tayfalarından, yaxud xırda xalqlardan ibarət idi. Və eyni zamanda bütün latın, yunan və sonrakı dövrə aid erməni mənbələrində, bir qayda olaraq, "Atropatena", "Atropatakan" ölkə adına tez-tez rast gəldiyimiz halda, "atropatanlılar", yəni xalq adına olduqca az təsadüf olunur... Beləliklə, Mannada, Midiyada olduğu kimi, Atropatenada da o dərəcədə əhəmiyyətli etnik konsolidasiya prosesindən söhbət gedə bilməz ki, onun nəticəsində az-çox mərkəzləşmiş bir etnik birlik - xalq yaranmış olsun.

"Atropatena-Mada xalqı" barədəki nəzəriyyənin tənqidə dözməyən daha bir sıra tərəflərini qeyd edir. Eramızın ilk əsrlərindən (hətta bir sıra əsaslandırılması çətin olan mülahizələrə görə, e.ə. I minilliyin sonlarından!) etibarən Azərbaycana (və həmhüdud regionlara) ilk hun-türk tayfalarının axınını, Qafqazın şimalından cənubuna hərəkət edən həmin tayfaların əsas məqsədlərinin burada məskunlaşmaq yox, sadəcə Ön Asiyayı, o cümlədən Azərbaycana yağmalayıb yenidən Qafqazın şimalına, Qıpçaq çöllərinə qayıtmaq olduğunu, ümumiyyətlə, qədim dövrün sonlarına doğru Azərbaycanda (və həmhüdud regionlarda) etnik konsolidasiyadan çox, etnosiyası dağılma, parçalanma prosesi getdiyini, həmin prosesin tədricən burada məskunlaşan hun-qıpçaqlar üçün əlverişli sosial-siyasi şərait yaratdığını söyləyir.

Gəldiyi nəticə budur ki, "Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi başlayana qədər Azərbaycanın etnik tarixini aşağıdakı dövrlərə bölmək olar:

I. E.ə. V minillikdən e.ə. III minilliyin ortalarına qədər - etnik "qeyri-müəyyənlik" dövrü.

II. E.ə. III minilliyin ortalarından e.ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərinə qədər - Qafqaz etnoslarının geniş yayıldığı dövr.

III. E.ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərindən eramızın I minilliyinin ortalarına qədər - İran etnoslarının geniş yayıldığı dövr"1.

* * *

Azərbaycan xalqının təşəkkülünün birinci mərhələsi kimi hun-qıpçaq türklərinin Azərbaycanda məskunlaşmasını göstərir. Eramızın əvvəlində Qafqazın şimalında, Qıpçaq çöllərində yayılan, hun-qıpçaqların etnik tərkibinin, "eyni" olub, "eyni dilin bir-birindən az fərqlənən dialektlərində" danışdıqları, eramızın ilk əsrlərində, əsasən, Azərbaycanın şimalında - Albaniyada məskunlaşdıqları, Cənuba bir sıra uğurlu yürüşləri olsa da, Böyük Çöldən uzaqlaşmadıqları, onların "həmin çöl boyu Şərqdən Qərbə" hərəkətini və bu hərəkətin istiqamətinin onların həyat tərzinə uyğun olduğunu yazır.

Azərbaycanda (Qafqazın cənubunda) məskunlaşan, savirlərdən, bulqarlardan və xəzərlərdən ibarət hun-qıpçaqların, I minilliyin ortalarında Albaniya ərazisində geniş yayıldığını, ümumən Azərbaycanda türklərin qədimdən yaşadığı ilə bağlı I minilliyin ortalarına aid Qafqaz mənbələrində, tarixçilərin (Z.Bünyadov) tədqiqatlarda da əksini tapdığını bildirir.

Nizami Cəfərovun fikrincə, "həmin anaxronizm türklərin regionda tutduqları böyük sosial-siyasi mövqeyin təsiri altında yaranmışdı. Hun-qıpçaqlar Azərbaycanın cənubunda da bu və ya digər dərəcədə məskunlaşmışdılar... Lakin Şimalda siyasi hakimiyyət bilavasitə onların əllərində idi. Cənubda isə İran etnosları hələ də üstünlük təşkil edirdilər".

III əsrdə Azərbaycanın cənubu - Adurbadaqan Sasanilər dövlətinin tərkib hissəsinə çevrildiyini, Adurbadaqanın etnik coğrafiyasının Atropatenanın etnik coğrafiyası ilə, əvvəllər "əsas parametrləri ilə" üst-üstə düşsə də, "sonralar burada hun-qıpçaqlar da müəyyən mövqə tutmağa başladılar. Qafqaz etnosları isə əksinə, Cənubdakı etnosiyasi mövqələrini tamamilə itirmişdilər...

Adurbadaqan əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən İran etnosları, Atropatena dövründə olduğu kimi, müxtəlif dialekt, yaxud tayfa dillərində danışdılar: bunlar indiyə qədər Azərbaycanda yaşayan talış, kürd, azəri və s. xalqların, tayfaların babaları idilər".

Və orta əsrlərin əvvəllərindən etibarən formalaşmağa başlayan fars dilinin (eyni zamanda fars etnik ünsürləri) Adurbadaqanda geniş yayıldığını qeyd edən alim ümumiyyətlə, bu dilin saray mühitində istifadə edilsə də həmin dil sonralar da Azərbaycanın həm cənubunda, həm də şimalında "xalq kütlələri arasında yayılmamışdı..."

Ərəb hücumları dövründə də Azərbaycanda türklüyün mövqeyini yüksəldən əsas mənbə Şimali Qafqaz, Böyük Çöl olduğunu, Şimaldan gələn xəzər-türk hücumlarının qarşısını almaq üçün ərəblərin də sasanilər kimi sədd çəkməli, xüsusən sərhəd qarnizonları saxlamalı olduqlarını bildiren alim, "görünür, hun-qıpçaqların sərbəst hərəkətinə mane olan bu cür tədbirlər erməni kilsəsinə, eləcə də gürcü tayfalarına Qafqazın cənubunda kifayət qədər geniş fəaliyyətinə imkan verirdi... Lakin sasanilər kimi ərəblər də türklərin Cənuba enişinin qarşısını almaq iqtidarında deyildilər - VII-VIII əsrlərdə xəzər türkləri ərəb qoşunlarını dəfələrlə darmadağın edib, Azərbaycanın şimalında məskunlaşmışdılar" - deyir. Ə.S. Sumbatzadənin fikirlərini (ərəblərlə xəzərlərin intensiv bir şəkildə gedən müharibələri dövründə "Azərbaycanın köklü əhalisinin - atropatenalılarının, albanların... törəmələrinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalmaya məruz qaldı") yada salır və bildirir ki, "Şübhəsiz ki, hərbi-siyasi passionarlıq dövrü keçirən ərəblərlə xəzərlərin, ümumən türklərin qarşılaşdıqları, çoxəsrlik müharibələr apardıkları bir dövrdə qeyri-passionar etnosların müdafiə olunmaq imkanları demək olar ki, yox idi. Və ərəblərin istila etdikləri əraziləri xüsusilə vilayətlərlə bölmək, etnosların hərəkətini məhdudlaşdırmaq cəhdləri Qafqazın cənubunu artıq özününkü sayan türkləri-xəzərləri təmin etmirdi. Onlar Azərbaycanın çöllərində sərbəst dolaşmaq istəyirdilər... Ərəblərə qarşı mübarizədə, təbii ki, yalnız Şimaldan - Böyük Çöldən gələn türklər - xəzərlər deyil, müəyyən mənada artıq "yerli" adlana bilən türklər - savirlər, bulqarlar, xəzərlər də iştirak edirdilər". Babək hərəkətində də həmin türklərin müəyyən rol oynadığı, bu hərəkətin əsas tərkibinin, çox güman ki, "qədim azərbaycanlılar"dan ibarət olduğu qənetini söyləyir: "Çünki ərəblərin təbliğ etdiyi İslamla barışmayacaq dinləri məhz onlar daşıyırdılar".

Hun-qıpçaqların Azərbaycanda, xüsusilə, onun şimalında məskunlaşdıqları təxminən min illik dövrdə türk dilinin geniş yayıldığı, V-X əsrlərin Qafqaz mənbələrində işlənən türkiizmlərin də bunu sübut etdiyini, lakin həmin dilin yalnız "danışiq dili" olduğu və ümumiyyətlə, hun-qıpçaqların yazısı olmadığını yazır: Dilçi professor Ə. Dəmirçizadənin (eləcə də onun tələbələrinin) ümumxalq Azərbaycan dilinin III-V əsrlərdə formalaşdığı barədəki mülahizəsinə toxunaraq bildirir ki, a) həmin əsrlər hələ qədim (ümum) türk dilinin mövcud olduğu dövrüdür, bu dövrdə hər hansı müstəqil türk dili barədə, ümumiyyətlə, söhbət gedə bilməz; b) Azərbaycanın, əsasən, Şimalında, başqa sözlə, Qafqazın cənubunda (yəni xüsusi etnik mürəkkəbliyi ilə fərqlənən bir regionda) məskunlaşmış hun-qıpçaqlar nəinki III-V əsrlərdə, hətta bir neçə əsr sonra da Azərbaycan türklüyünün hələ yalnız əsaslarını yaradırdılar" Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. - Bakı: Pedaqogika, 2005.).

Din məsələlərinə aydınlıq gətirməyə çalışan Nizami Cəfərov eramızın ilk əsrlərində Qafqazın cənubunda xristianlıq yayılmağa başladığını, regionda mövcud olan əsas etnoslar (daha doğrusu, superetnoslar!) - albanlar, gürcülər və ermənilər xristian kilsəsinin özlərinə məxsus "variant"larını yaratdıqları, bir-biri ilə mübarizə aparən alban, gürcü və erməni kilsələri etnik proseslərə də bu və ya digər dərəcədə təsir göstərdikləri qeyd edilir. Azərbaycan tarixşünaslığında mövcud olan fikiri (guya Ermənistanı yaşayan albanların bir hissəsi erməniləşmiş, bir hissəsi isə türkləşmişdir (akademik Z. Bünyadov, professor N. Vəlixanlı) "əsassız" bilir: "Halbuki alban kilsəsi (və albanlar) son dövrə qədər erməni kilsəsinə (və erməniləşməyə) qarşı mübarizə apardıqları kimi, hun-qıpçaqlarla nə qədər yaxın sosial-siyasi, mədəni əlaqələrə girsələr də, heç zaman kütləvi surətdə türkləşməmişlər".

(Davamı 6-cı səhifədə)

(Əvvəli 3-cü səhifədə)

Azərbaycanın ərəb xilafətinin tərkibinə daxil edilməsinin ölkədə (Azərbaycanda) gedən etnik proseslərə müxtəlif baxımlardan “əhəmiyyətli” təsir göstərdiyini yazır. Qafqazın cənubuna uzaq Ərəbistandan xeyli miqdarda ərəb köçürüldüyünü (bunlar xilafətin şimal sərhədlərini qorumaq, işğalçıların sosial-siyasi dayağı olmalı idilər), İslam dininin qəbulu prosesində müxtəlif etnoslarda özünüdürk (və ifadə) ovqatı gücləndirdiyini bildiren Akademik Nizami Cəfərov Z.Bünyadovun mülahizəsini (“ola bilsin ki, Arran əhalisinin bir hissəsi (albanlar) çox tez ərəbləşməyə məruz qalıb, ərəblərlə qaynayıb-qarışmış, sonralar isə səlcuq türkləri gəldikdən son-

arxaikliyi, qeyri-kütləviliyi ucbatından Şimala - Qafqazın yüksəkliklərinə doğru çəkilməli, etnik mənsubiyyətlərini qorumaq üçün qeyri-münasib yerlərdə yaşamaq (daldalanma!) olmuşlar”.

Hun-qıpçaqların Ön Asiyanın içərilərinə qədər gedən yürüşlərinin “Azərbaycanın ümumi etnik simasında prinsipial dəyişikliyin” əsasını qoyduğunu, “belə ki, həmin yürüşlərin “təzyiq”i altında

Atropatena-Azərbaycanın irandilli əhalisi ölkənin düzəngah ərazilərini boşaldaraq yaşayış üçün o qədər də münasib olmayan, lakin müdafiəyə imkan verən yeni regionları” məskunlaşdırdığı, ya da Cənuba doğru çəkildiyini yazır. Bu faktı da qeyd edir ki, “XI əsrin əvvəllərindən etibarən Xəzər dənizinin cənubu ilə şimal-şərqdən şimal-qərbə doğru bir qövs cızaraq Azərbaycana yürüş edən oğuz-səlcuqları qarşısına ciddi bir sosial-siyasi maneə çıxmadı. Bu, hun-qıpçaqların, xüsusilə, xəzərlərin oğuz-səlcuq yürüşləri ərəfəsində onlara göstərdikləri böyük hərbi-strateji xidmət idi. Beləliklə, I minillikdə ardıcıl hun-qıpçaq yürüşləri nəticəsində Azərbaycanın şimalı tədricən türkləşdi, cənubunun Atropatena dövrü müəyyənlanmış etnik mənzərəsi (əslin-

dirdilər, daha doğrusu, I minilliyin ilk əsrlərindən başlayan həmin proses (Azərbaycanın türkləşməsi!) II minilliyin ilk əsrlərində min ildən sonra keyfiyyətə başa çatdı”.

Müxtəlif tayfalardan ibarət oğuzların “xeyli dərəcədə diferensial xüsusiyyətlər” daşısalar da səlcuqların başçılığı altında toplaşmış oğuzlar hərbi-siyasi baxımdan “həmrəy” olduqları, bu da onların genişmiqyaslı qələbəsinə təmin edən əsas şərtlərdən biri sayıla bildiyini qeyd edir.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda məskunlaşan oğuz tayfaları arasında bir-birini inkar edən iki prosesin (a) bir tərəfdən ümumi-sosial siyasi məqsədlər naminə tayfa müxtəlifliyi tədricən aradan qalxır; b) digər tərəfdən diferensialsiya (müxtəliflik) güclənirdi...) getdiyini bildiren alim birincinin “Azərbaycanın daha çox cənubunda”, ikincinin isə daha çox şimalında özünü göstərdiyini, bunun səbəbini (Azərbaycanın şimalında oğuz tayfaları olduqca mürəkkəb etnik şəraitə düşmüşdülər, həmin şərait onların birləşməsinə, “ideoloji” baxımdan hazırlıqlı (və hiyləgər!) qonşulara müqavimət göstərə bilməsinə tələb edirdi. Cənubda isə daxili çəkişmələr daha güclü idi. - N.C.) açıqlayır.

...XII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda yaranan Azərbaycanın etnokulturoloji tarixində əhəmiyyətli rol oynamış Atabəylər dövlətinin monqol-tatar hü-

ra ərəblərlə birlikdə türkləşməyə məruz qalmışlar”), professor A.Q.Şanidzenin fikirlərini (“Qafqaz albanları öz milli simasını itirərək qonşularla (başlıca olaraq Azərbaycanın türkdilli əhalisi və ermənilərlə, az miqdarda gürcülərlə və Qafqazın digər xalqları ilə) qaynayıb-qarışmışlar...” əsas-sız bilir: “Məsələ burasındadır ki, Qafqazın tarixində kifayət qədər möhtəşəm rol oynamış bir cəmiyyətdən - “superetnos”dan müasir dövrə udılərdən başqa bilavasitə varis - qalıq qalmamışdır. Tədqiqatçılar isə heç cür inanmaq istəmirlər ki, böyük insan ehtiyatlarına malik olması elə bir şübhə doğurmayan Albaniyadan qalan yalnız bu azsaylı xalq, yaxud etnik qrupdur. Odur ki, problemdən çıxış yolunu qədim albanları müasir Cənubi Qafqazın superetnosları arasında bölüşdürməkdə görürlər... Bizim fikrimizcə, Albaniyanın “etnik tərkibi” problemini daha da mürəkkəbləşdirən məsələ bu və ya digər dərəcədə bütöv, mərkəzləşmiş bir “alban etnosu”-nın mövcudluğu qənaətidir. Görünür, “alban xalqı”, “alban dili” ifadələrini ancaq şərti mənada işlətmək mümkündür. Və görünür, alban tayfaları ərəb işğalı dövründə müxtəlif etnoslar tərəfindən intensiv sosial-siyasi “təzyiq”ə məruz qalarkən onların etnokulturoloji baxımdan fəal hissəsi (udilər) alban kilsəsi ətrafında sıx birləşərək “münaqişəli” regionda belə özlərini kompakt şəkildə mühafizə edə bilmiş, digər tayfalar isə məhz dini dünyagörüşlərinin

də eklektikası!) Şimaldan gələn siyasi müdaxilələr nəticəsində deformasiya olunaraq daha qeyri-mütəşəkkil bir mənzərə aldı. Və bununla da Azərbaycan xalqının təşəkkül tarixinin birinci mərhələsi başa çatdı...”.

Azərbaycan xalqının təşəkkülünün ikinci mərhələsinin (oğuz türklərinin Azərbaycana axını) XI əsrin (və II minilliyin!) əvvəllərində başladığı, Azərbaycanın etnosiyasi baxımdan “dağınıq, qeyri-mütəşəkkil cənubunu çox qısa bir müddətdə tutub”, Şimala - Qafqazın cənubuna doğru hərəkət etdikləri, burada oğuzları kifayət qədər ciddi müqavimət gözlədiyi, Alp Arslanın bu müqaviməti də tezliklə qırıb Qafqazın cənubunu işğal etdiyi, beləliklə, “XI əsrin sonlarında Azərbaycanın həm şimalı, həm də cənubu artıq oğuz türklərinin yaratdıqları Səlcuqlar imperiyasının” tərkibinə daxil olduğunu yazır.

XI əsrdə, eləcə də XII əsrin əvvəllərində oğuz türklərinin Azərbaycanın (və həmhüdud regionların) etnik simasını tamamilə dəyişdirdiyini bildiren Akademik Nizami Cəfərov türk (qıpçaq), İran, istərsə də Qafqaz etnoslarının, xalqlarının oğuzlara göstərdiyi müqavimətin heç bir əhəmiyyəti olmadığını vurğulayır: “Çünki ümumiyyətlə, II minilliyin əvvəllərindən başlayan türk-oğuz fəthəti elə bir hadisə idi ki, onun qarşısını almaq, sadəcə olaraq, mümkün deyildi. Oğuz türkləri, haqqında söhbət gedən dövrdə Azərbaycanı bütünlüklə türkləş-

cumlarına qədər yaşadığını, Atabəylər dövründə Azərbaycan ərazisinin çox hissəsi bütöv bir dövlətin tərkibində bir ləş diyini, “Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixində yeni mərhələ” başlamış olduğunu, hakimiyyətdə olan səlcuqların “fars dilinə xüsusi diqqət verib sarayda, bir qayda olaraq, həmin dildə danışsalar da”, geniş xalq kütlələrinin fars dilini bilmədiyi, yalnız türkcədən yararlandıklarını bildirir və fakt olaraq Azərbaycan türklərinin (oğuzların) yaratdıqları möhtəşəm “Dədə Qorqud” eposunu göstərir: “Eposda gəlmə müsəlman oğuzlarla yerli qeyri-müsəlman (bütperəst, tanrıçı, xristian və s.) qıpçaqlar, Qafqaz, yunan etnosları, xalqları arasındakı tarixi münaqişə, müharibələr öz əksini tapmışdır. “Dədə Qorqud”un bizə gələn çıxmış əlyazmaları bir neçə əsr sonrakı dövrlərə aid olsa da, eposun dili ilə “Kitabın (“Kitabi-Dədə Qorqud”) dili, üslubu arasında elə bir fərq yoxdur...”

Eposda cərəyan edən hadisələrin əsasən Qafqazın cənubunda, müəyyən dərəcədə isə Anadolunun şərqində baş verdiyini, oğuzların Qafqazın cənubunda artıq möh kəmlənmiş, onların qarşısında Qərbə doğru yeni hərəkət üföqləri açılmış olduğunu... İslamı qəbul etmiş oğuzların Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda yayılmasının “orta əsrlər üçün səciyyəvi bir formada - İslam bayrağı altında” getdiyini bildirir.

(Davamı var)